

MÖRBY SLOTT

Några drag ur dess byggnadshistoria

Av ARMIN TUULSE

Mörby slottsruin på en udde i sjön Skedviken i Fasterna socken har med rätta nämnts som en av de mest romantiska minnesmärkena i Uppland. Dess byggnadshistoria är förknippad med flera århundradens byggnadsverksamhet, framför allt under stormaktstidens gryning, blomstring och nedgång.

Ruinens läge på en udde med branta klippkanter påminner om medeltidsborgar på kontinenten, där man ofta drog nytta av naturens skyddande formationer. Sällan påträffar man detta i Sverige. Nästan helt omotiverat var höjdförsvaret efter eldvapnens uppkomst. Men Mörby har medeltida anor, vilket man vet genom historiska fakta och ruinens uppbyggnad. Sålunda synes Mörby under 1380-talet ha varit sätesgård för en Henrik Damerow, en av de med konung Albrekt av Mecklenburg inkomna tyska frälsemännen, vilka bildade en hel koloni i denna trakt av Roslagen. Vi ha inga precisa uppgifter om var Damerows »villa Myraby» låg, men allt talar för att det var på samma plats, där nu Mörbyruinen reser sig. Platsen var ur flera synpunkter väl belägen; den låg i mitten av bördiga åkerfält och Skedviken förmedlade förbindelsen med yttervärlden. Av allt att döma stod då redan Esterna, nuvarande Fasterna, kyrka norr om borgen som socknens centrum och samlingsplats.

En ny period i Mörbys historia börjar med den från Pomern härstammande Slaweka-ätten. Det äldsta brevet om en Slaweka på Mörby härrör från 1412, men redan tidigare hade de jord i Esterna socken. Familjens rikedomar ökades stän-

digt under 1400-talet, dess siste manlige medlem, Johan Slaweka, spelade en politisk roll som riddare och riksråd. Hans dotter Märtha blev gift med riddaren och riksrådet Bengt Kristiernsson Oxenstierna och blev stammoder för en lång lysande rad Oxenstiernor.

Med Slaweka-ättens sociala frammarsch få vi även några utgångspunkter för Mörbyruinens äldsta delar. Sannolikt byggdes under 1450-talet av Johan Slaweka på platsen ett fast hus av sten, som ersatte Henrik Damerows »villa Myraby», vilket torde ha varit en träbyggnad. Rester av Johan Slawekas hus finnas kvar i borgruinens norra länga, där källarvåningen och en del av bottenvåningen tillhör borgens första byggnadsperiod. Stiger man in på borggården, har man framför sig den norra gårdsfasaden med typisk uppländsk gråstensmosaik med tegelinslag kring muröppningarna. En jämförelse med borggårdens andra sidor visar att norra delen har en mera omsorgsfullt behandlad muryta, med exakt foganpassning och med fina släta gråstensytor. Det är en gammal upplandstradition som lever kvar här. Ännu klarare framträder det äldsta skiktet i norra längans grundplan, bild 2. I källarvåningen kan exakt urskiljas gränsen mellan äldsta huset och de senare tillkomna längorna. Det märks även att man i samband med borgens utvidgning förstärkt det äldsta husets norra sida genom att tillbygga ett omkring 1 meter tjockt skal. Källarvåningens indelning med ett långt korridorliknande rum i mitten tycks återgå till äldsta skedet, fastän man senare företagit ändringar i valvpartier m. m. (mittgångens valv restaurerades under 1930-talet). I första ovanvåningen är äldsta huset indelat i två rum, en rumsindelning som synes vara den ursprungliga, bild 3. Däremot visa sig valvresterna vara sekundära, vilket tyder på att rummen i en senare byggnadsperiod blivit täckta med tvärgående tunnvalv av tegel. Även dörren i södra väggens västra del har tillkommit senare; däremot äro alla fönsteröppningarna ursprungliga.

Sin ingång hade det äldsta huset ursprungligen i södra väggens östra del, där fogarna bredvid den senare byggda

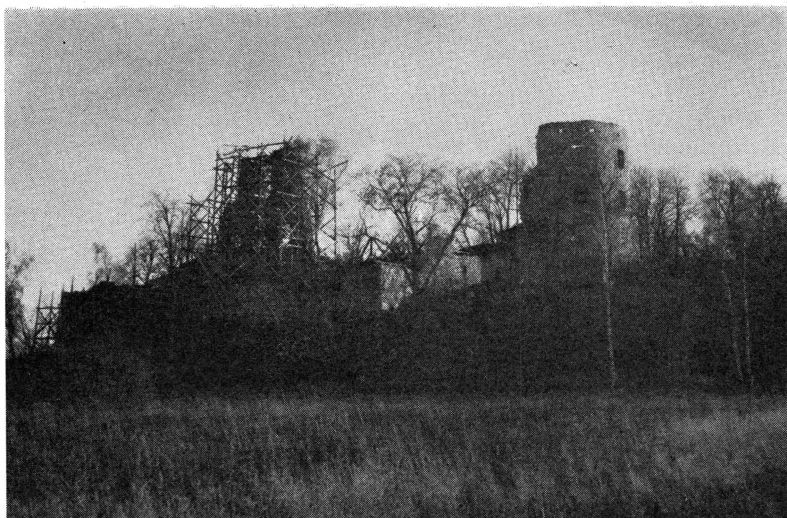

Bild 1. Mörbyruinen från nordväst under pågående konserveringsarbeten under 1930-talet. Foto Rune Norberg.

trappuppgången tyder på en igenmurad öppning, vilken korresponderar med en öppen spis på murens inre sida, bild 4. Man har således i samband med den äldre ingångens igenmurning använt dess inre öppning till en öppen spis. Dörren var tämligen liten, tröskeln har legat vid pass två meter ovanför marken, en mycket vanlig företeelse under medeltiden. Under Slawekas tid hade endast det bakre rummet en öppen spis vid norra väggen. Rummen voro täckta med bjälktak; överhuvudtaget synes trävirke varit mycket använt i byggnadens övre delar. Härav förklaras även en uppgift från 1731 att det på 1400-talet uppförda huset vid Mörby »hundra år effter dess uppbyggande blefuit afbrändt». Man kan endast gissa sig till utseendet av husets översta våningar. Säkerligen fanns det en andra ovanvåning, som antagligen var oindelad och användes som festrüm och sal, dock kunde denna under vardagslag tjänstgöra även som magasin. Överst fanns som vanligt ett skytteloft, ett brant sadeltak täckte det hela och gav ytterligare möjligheter till förvaring av ägodelar.

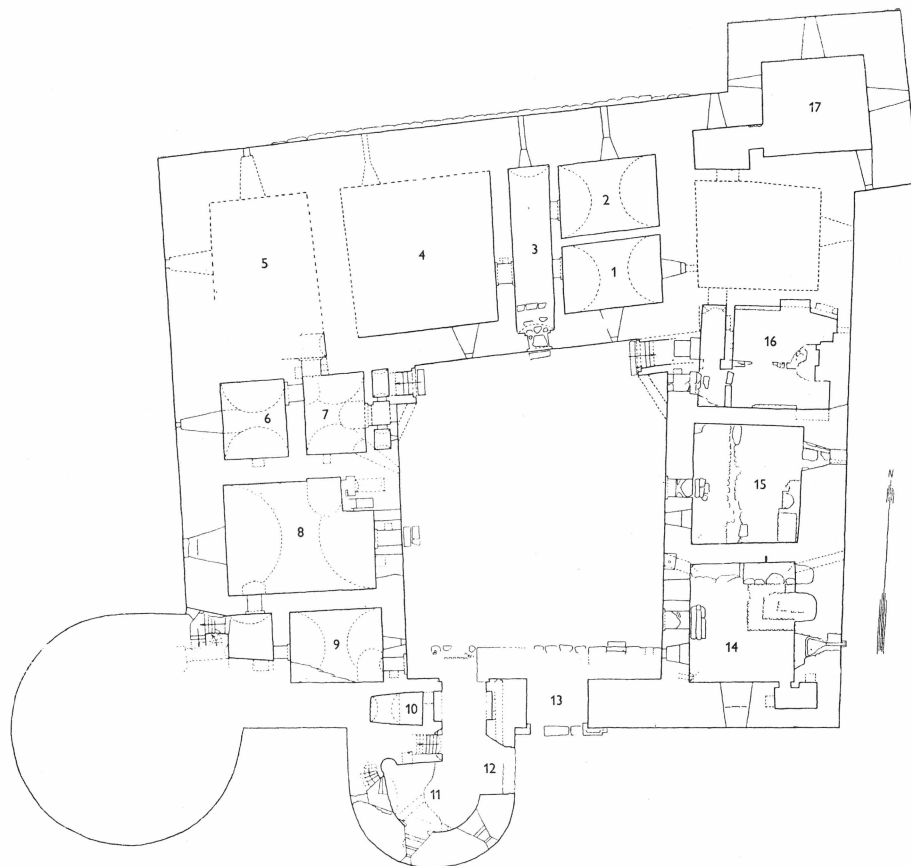

Bild 2. Plan av källarvåningen, uppmätt av författaren 1945. 1–4 källarrum under gamla bostadshuset, 5–7 källare med särskild isolerad karaktär (obs. vaktkamrarna vid ingången), 8 bagarstuga, 9 arsenal(?), 10 krutkammare, 11 portornets vaktrum, 12 ursprunglig infart, 13 nya porten, 14 köket, 15 bryggstugan, 16 bastun, 17 sjötornet.

Som de flesta liknande byggnader hade även Mörbyhuset en väst-östlig orientering. Borggården låg åt söder och inhägnaden kring denna anslöt sig antagligen till huset vid dess bägge kortsidor, ungefär som den nuvarande borgmuren. Detta Johan Slawekas fasta hus ansluter sig till en stor kategori byggnader av den s. k. tvårumspanens hustyp, såsom t. ex. Torpa i Västergötland, Tynnelsö i Södermanland och Utö vid Grönsö

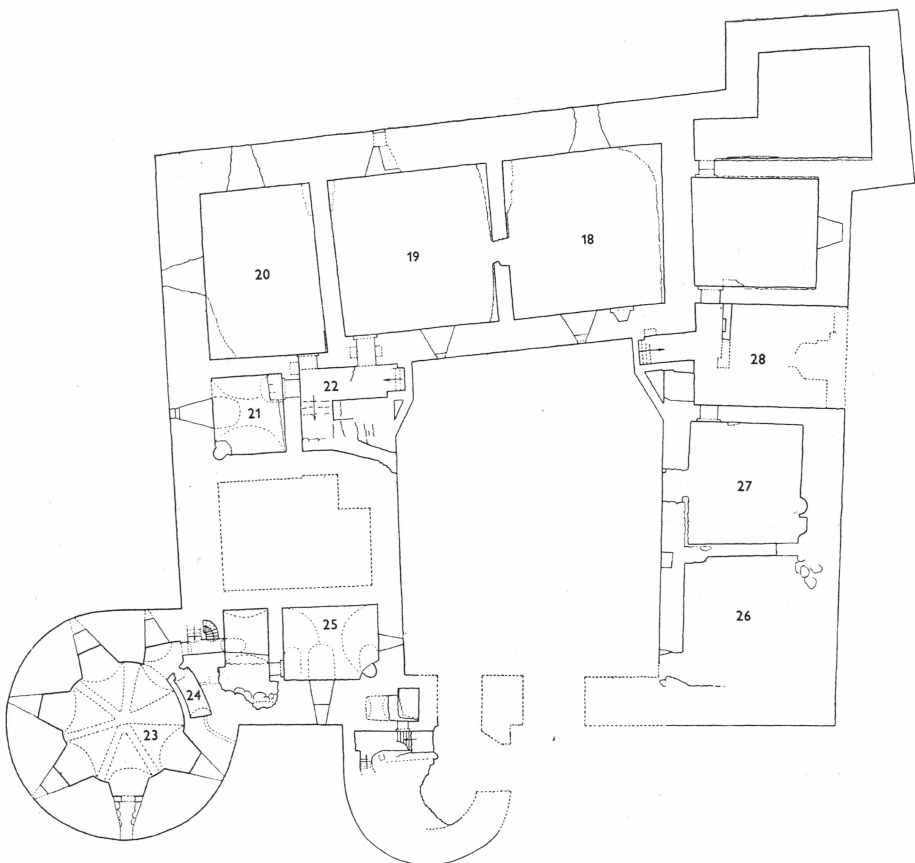

Bild 3. Plan av första ovanvåningen, uppmätt av författaren 1945. 18–19 stuga och kammare, 20 gästrum, 21 arbetsrum, 22 nordvästra trapphuset, 23 runda tornets källare, 24 lilla vaktkammaren, 25 vaktmanskapets rum, 26–28 betjäningens rum.

i Uppland. Mellan Mörby och Utö fanns bl. a. gamla släktförbindelser genom Slaweka-ätten. Jämför man Utö med Mörby, är skillnaden dock påfallande. På Utö förekomma detaljer, som påminna om tornbostadens traditioner; det passiva försvaret är här mycket mera betonat än i Mörby. På det sistnämnda stället har kanske utanverken och borgens läge gjort, att man ej behövde koncentrera hela försvaret till själva bo-

stadshuset. Till en del torde differenserna ha berott även på den omständigheten att Utö sannolikt uppfördes tidigare än Mörby.

Den övervägande delen av de ännu kvarstående murarna i Mörby restes under Märtha Slawekas sonsons, Gabriel Kristiernsson Oxenstiernas tid. Om hans andel i Mörbyborgens byggnadshistoria vittnar en vapentavla, som nu förvaras i Fasterna kyrka, men ursprungligen satt ovan Mörbys huvudportal, bild 5. På stenen, som ur konsthistorisk synpunkt är ett märkligt exempel på blandning av sengotik och tidig renässans, äro anbragta två sköldar med ätterna Oxenstiernas och Trolles vapen under rika hjälmbuskar. På språkbandet läses: GABRIEL CRISTERNSON OXESTERN 1569 — BEATA HER ERICK TROLLES DOCHTER. Gabriel Kristiernsson Oxenstierna var sedan år 1538 gift med Beata Trolle, dotter till riddaren och riksrådet Erik Trolle till Ekholmen. Han dog 1585.

Gabriel Kristiernssons Mörby var icke en enhetlig skapelse. Fastän endast en del av murarna äro bibehållna och de dekorativa detaljerna nästan helt utplånade, kan man dock med hjälp av jämförelse med andra samtida byggnadsverk, med stöd av Erik Dahlbergs teckningar från 1662 och några historiska uppgifter urskilja två stora byggnadsskeden under hans tid. Det första har sina rötter i gamla medeltidstraditioner, medan det senare framvisar en typisk företeelse i den dåtida svenska arkitekturen: anpassning efter nya, söderifrån kommande tendenser.

Mörby slott, sådant det ser ut enligt Dahlbergs teckningar från år 1662 (de båda Suecia-sticken äro graverade före 1682 av A. PERELLE och J. LE POTRE), överensstämmer till sin grundplan med den nuvarande ruinen, bild 6—7. Själva byggnadskroppen med tre våningar höga huslängor, sirliga tornhuvar, brant sadeltak med vindskupor och höga skorstenar närmar sig dock ett barockslott och har även i själva verket fått detta utseende långt efter Gabriel Kristiernssons tid. En analys av

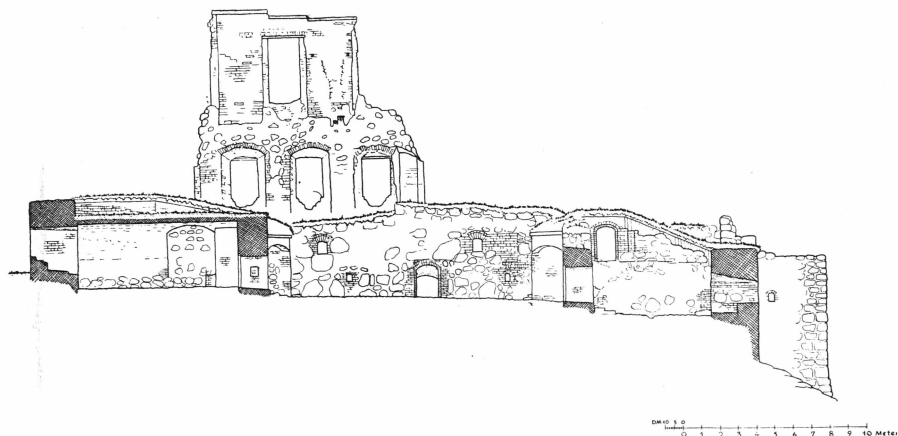

Bild 4. Tvärsnitt genom västra och östra längorna med norra längan i fonden. Uppmätning av förf. 1945.

murverket visar tydligt, att slottets översta våning tillkommit under en senare byggnadsperiod än de nedersta delarna. I samband med detta riktas uppmärksamheten även på två hängtorn, prydda med barockhuvor i lökform i motsats till det runda tornet, som täckes av en mera renässansmässig huv. Sålunda återstår byggnadskroppen med sina två våningar höga huslängor ovanför källaren, med det runda tornet i sydvästra hörnet och det fyrkantiga smäckra tornet i nordvästra hörnet, vilket ännu under Erik Dahlbergs dagar stod omedelbart intill vattengränsen och med fog bär namnet »sjötornet». På södra sidans mitt stod det halvrunda porttornet. På det halvrunda tornets östra sida finnas tydliga spår, som bekräfta, att ingången till slottsgården från början legat där, bild 2. Först senare anlades en ny infart strax öster om porttornet, på samma plats, där nu ingången till borggården befinner sig.

Som ovan framhållits har man delvis bibehållit Johan Slawekas hus, vilket i själva verket kom att utgöra kärnan i den nya borgbyggnaden. Man bibehöll detta såsom det blivande slottets norra länga och utvidgade byggnaden till en fyrkant såsom det nu ter sig, bild 2—3. För att få plats med de östra och västra längorna bredvid det gamla huset, byggdes norra muren längre än Slawekas

byggnad, vilken fick sin yttermur förstärkt. På sedvanligt vis riktade man först sin uppmärksamhet på försvarsgördeln, d. v. s. främst byggdes borgens yttre mur med dess torn. I västra delen löpte ringmuren nästan rektangulärt, i den östra däremot måste man ta hänsyn till den branta sluttningen. Väggen måste sålunda byggas något sned, vilket påverkade borglängornas och gårdens disposition. Sjötornet i sin enkla, medeltidsmässiga gestalt ger grund för antagandet, att detta blev färdigt redan under byggnadsperiodens början. Vid placeringen av tornets små gluggar har man tydligen tagit hänsyn till flankskyddet för borgens norra och östra sida. Om tornets inre och yttre utseende för övrigt veta vi föga. Fönstergluggarna på Dahlbergs teckning visa, att tornet under 1600-talet var indelat i sju våningar.

Bäst kan man studera slottets fortifikatoriska egenskaper i porttornet. Detta utgjorde på vanligt sätt borgens nyckel och lås och hade att svara för södra frontens skydd. Bottenvåningens små fönstergluggar rikta sig radiellt åt alla sidor. Rummet i tornets bottenvåning är inrett som lokal för vaktmanskapet, med sittbänkar av trä i fönsternischerna och med en öppen spis i trappmurens södra sida. Rummet har varit välvt. Till tornets ovanvåning ledde två trappor, av vilka den ena bl. a. var förbindelseled till en liten kammare i tornets inre. Denna är försedd med tredubbla valv och dörren dit var belägen i översta våningen. Rummet var högst sannolikt borgens krutkammare, väl skyddad för att kunna hålla krutet torrt och samtidigt lätt tillgänglig för vaktmanskapet under orostider.

Att vaktornet tillkommit samtidigt med borgens yttermur torde väl knappast råda någon tvekan om. Något mera komplicerad är frågan om det runda tornets tillkomsttid. Tornet har flera gånger ändrats, dess nedre delar äro dock samtida med borgens yttermurar, bild 8—9. Visserligen har man förändrat fönsteröppningarna i de översta våningarna, källarvåningens gluggar äro däremot oförändrade. Att det runda tornet och porttornet äro grundlagda samtidigt, visar även riktningen av fönstergluggarna i de mitt emot varandra stående sidorna. Det runda tornets östligaste glugg på södra sidan är byggd så att eldlinjen när precis porttornets yttre kant; på samma sätt är porttornets västligaste glugg riktad. En gammal fortifikationsregel således, vilken man följde redan under 1200-talet i länder, där det runda tornet var det dominerande elementet i en befästningsanläggning. En egendomlig anordning i det runda tornets källarvåning är en liten trång kammare i östra väggen. Från kammarens södra del leder ett litet luftrör utåt, från östra sidan leder ett annat rör uppåt, mynnande i västra längans

Bild 5. Vapentavla från år 1569 i Fasterna kyrka; har ursprungligen tillhört Mörbyporten. Foto Iwar Anderson.

ovanvåning. Det sistnämnda är en s.k. rörtelefon, varom mera sedan.

I borgens dagliga liv spelade även under Gabriel Kristiernssons tid det gamla Slawekas hus en central roll. Vid försvarsgördelns anläggande ombyggdes detta hus så att man så fort som möjligt kunde flytta från de provisoriska byggnaderna till borgens huvudlänga. Källarvåningen fick efter vissa förändringar tjäna som förrådsrum och i samband med den nya längan i väster byggdes ytterligare tre källare i slottets nordvästra hörn med ingång från västra längans norra del, bild 2. På bägge sidor av källarens gårdsingång äro små välvda kammare inbyggda i muren, vilka kunna tolkas som vaktrum; även källarrummens i övrigt strängt isolerade karaktär har utgjort en god grund för traditionen att här söka borgens fångelse. Även rummen i norra längans första ovanvåning äro rätt isolerade från slottet i övrigt, bild 3. Det gamla husets tvårumsindelning bibehölls, fönsteröppningarna blevo oförändrade. Däremot omlades dörrsystemet: den gamla ingången i gårdsfasadens östra del igenmurades och dörrnischen på insidan förvandlades till en öppen spis. En ny dörr anlades i gamla husets västra del och förbands med

det nya trappsystemet i västra längan. Till samma trappsystem anslöts två nybyggda rum i västra längans norra del. I fonden av trappuppgången ledde en dörr till ett mindre fyrkantigt rum, täckt med tunnvalv och försedd med en öppen spis. Från trapprummets högra sida leder en dörr till ett hörnrum, som ej varit förbundet med de övriga rummen i norra sviten. Trappan, som förenar alla dessa rum, har blivit förändrad senare. Ursprungligen fanns det inga raka trapplopp och vilplan; även här levde mycket av äldre traditioner kvar.

Under det första byggnadsskedet på Gabriel Kristiernssons tid utgjorde gamla husets stuga och kammare ännu så länge borgens verkliga centrum, dit borgherrens familj kunde dra sig tillbaka under osäkra tider. Trots relativt små fönsteröppningar och tunga tunnvalv kunde våningen säkerligen vara hemtrevlig med sin tänkta inredning av möbler och rikt dekorerade väggbonader. Fönstren åt söder släppte in solljuset; genom fönstren åt norr hade man en vacker utsikt över bördiga backar med sockenkyrkan i fonden. Det ljusa rummet i nordvästra hörnet kunde väl tjäna som gästrum enligt gammal sed, det lilla rummet i västra längan däremot kunde passa som arbetsrum för hufvudern eller husmodern. Till och med nu, i dess förfallna tillstånd, vilar över den lilla kammaren en viss intim stämning, särskilt när aftonsolen lyser upp väggarna.

I västra längans södra del måste man anpassa bottenvåningen efter terrängen, bild 4. Berget, som stiger i sydvästra delen, förhindrade anläggandet av en källarvåning av samma djup som den ovanbeskrivna. Söder om nordvästra trapphuset och kabinettet ligger ett stort rum, vars tunnvalv (restaurerat på 1930-talet) nästan når upp i samma höjd som det åt norr liggande kabinettets valv. I rummets nordöstra hörn finns en tämligen väl bibehållen bakugn, vilket närmast gett anledning att kalla rummet för bagarstugan; det är dock osäkert om det ursprungligen hade denna funktion. Rummen söder om bagarstugan äro försvarsbetonade med sina tunga och låga tunnvalv och små fönstergluggar. Rummens sammanlagda höjd motsvarar bagarstugans höjd, på grund av nivåskillnaden mellan borggården och marken utanför borgmuren å ena sidan och mellan bottenvåningen i västra längan och runda tornet å den andra. Det nedersta rummet tjänade som förbindelsegång mellan borggården och runda tornets trapprum och kunde dessutom användas som arsenal. Det övre rummet ligger nästan i nivå med tornets källare, vilken ju måste byggas högre på grund av klippans höjning i sydvästra hörnet. Detta rum har en öppen spis i sydöstra hörnet och utgjorde säkerligen vaktmanskapets bostad.

Runda tornets nedersta del måste vara samtida med källar- och

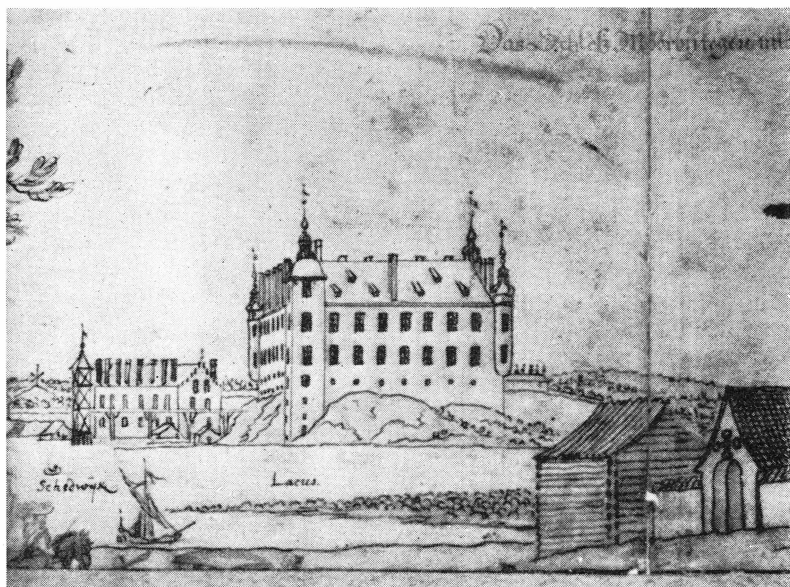

Bild 6. Mörby från norr. Teckning av Erik Dahlberg i Kungl. Bibl.

bottenvåningen i västra längan. Tornets källare hade genom en spiraltrappa en direkt förbindelse både med bagarstugan och vaktmanskapets rum, vilket pekar på tornkällarens dubbla uppgifter: att vara förrådsrum under fredliga dagar och försvarslokal vid anfall. I båda dessa fall behövdes kontakt även med borgens ovanvåning, som efter byggnadsverksamhetens avslutning kom att spela en central roll i det dagliga livet. Genom detta framstår även ändamålet med den lilla väggkammaren i källaren klarare. Som ovan framhållits var kammaren förbunden med ovanvåningen genom en s. k. röртеfon. Där hade i vissa fall vakten sin plats och genom talröret kunde förbindelse hållas mellan slottsherrskapet och tjänstepersonalen.

Runda tornets första ovanvåning var före utgrävningen nästan helt täckt av en grushög, bild 8. Spår i väggen visade att rummet från början hade bjälktak. Men olika byggnadsperioder ha förändrat tornkammarens ursprungliga utseende, det är just här man bäst kan studera Mörbys olika byggnadsperioder. Från början hade runda tornets första ovanvåning en tämligen enkel karaktär, med stora segmentbågstäckta fönsternischer och högst sannolikt med mycket

mindre ljusöppningar än nu. På tornets norra sida befinner sig slottets avtråde, en äkta medeltidsanordning på enkelt och ogenerat sätt. En valvbåge i privet-karnapets östra sida markerar västra längans (resp. hela borgens) ursprungliga murhöjd. Genom olika dörr- och trappförbindelser nådde man avträdet, vilket dock nog ej var det enda i slottet. Ända upp i rundtornets första ovanvåning märker man sålunda medeltidsdrag, vilket bekräftar att man här har att göra med murverk från det byggnadsskede, då äldre byggnadstraditioner ännu voro övervägande. I tornets översta våningar däremot märks det att en omsvängning i byggnadsprinciperna skett innan man hunnit färdigställa Mörbyslottet.

Borgens östra länga var planlagd redan från början. Sjötoronet och östra yttermuren äro byggda på tillräckligt avstånd från gamla husets östra kortsida, så att en över tio meter bred länga kunde inkomponeras. Östra längans norra del byggdes sannolikt samtidigt med tornet. I vilken ordning de andra rummen i östra längan tillkommo är svårt att säga, men redan från början tycks man haft dispositionen klar. Det för det dagliga livet viktigaste rummet i östra längan var köket. Detta ligger i längans södra del och har placerats där redan då man byggde ringmuren, vilket ett i det sydöstra hörnet inbyggt skafferi visar. I likhet med övriga lokaliteter i östra längan har även köket senare blivit omändrat flera gånger. I nordöstra hörnet finnas rester av en ugn, välvd av gråsten, med framsida av tegel. I östra väggen är ett vattenavlopp; en inloppsränna i sydvästra hörnet hade antagligen till uppgift att samla regnvattnet från gården. För matlagning fick man sjövattnet genom en vattenledning, av vilken spår ses i kökets norra del. Man vill av flera skäl antaga, att denna anordning härstammar från ett senare byggnadsskede.

Det norr om köket liggande rummet har sannolikt varit en bryggstuga. Nästa rum har i sin västra del en med en tegelvägg isolerad gång till källaren åt norr. Rummets östra del har tydligen tjänstgjort som ångbastu; denna är tvådelad med en tunn mellanvägg, norra delen har utgjort själva basturummet med en ugn med dubbla valv. Källarrummet åt norr är icke utgrävt.

Omsvängningen i stilriktningen har delvis inträffat redan då man höll på med bottenvåningen. De båda trappuppgångarna exemplifiera hur en på rent praktiska förutsättningar baserad lösning förenades med nya byggnadsprinciper. Den västra av dessa trappor byggdes först för att få en förbindelse med det gamla husets andra ovanvåning utan att bygga västra längan för bred. När något senare ekonomilängan på östra sidan fullbordades, löstes kommunika-

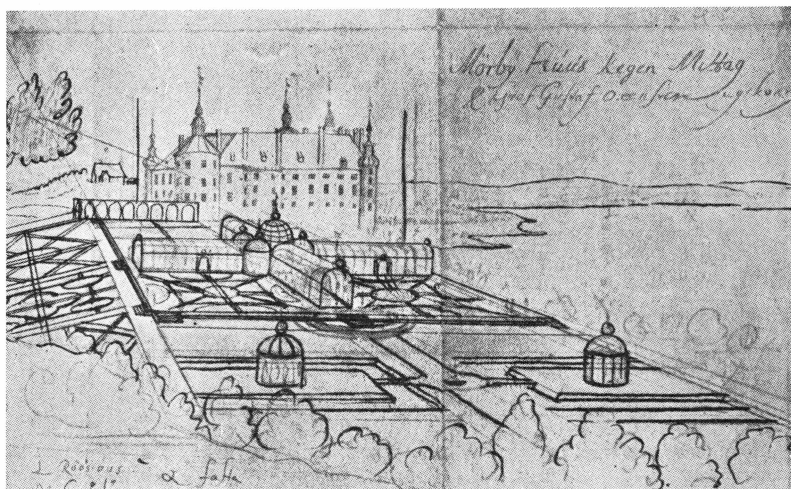

Bild 7. Mörby från söder. Teckning av Erik Dahlberg i Kungl. Bibl.

tionen mellan denna och det gamla husets andra ovanvåning på liknande sätt som i nordvästra hörnet. Men östra längan var smälare än den västra, dess gårdsmur låg i linje med det gamla husets östra kortsida, vilket gjorde att trappan för att större utrymme skulle beredas för den utkragade delen i trapphusets ovanvåning måste byggas längre ut än på västra sidan. Det fanns här inget särskilt trapprum såsom i västra delen, utan från rummet ovanför bastun ledde en vid pass 1,6 m bred trappa till norra längan. Här gällde det endast en förbindelse för tjänstefolk i motsats till västra uppgångens mera representativa uppgifter. Men på borggårdens norra fasad satte trapphusen en ny accent av symmetri och bildade liksom en inledning till den fortsatta byggnadsverksamheten i samma riktning, bild 4.

I norra längans andra ovanvåning inreddes en festsal med regelbundet anlagda fönsteröppningar, vilka delvis äro bevarade på norra sidan. Under den kalla årstiden uppvärmdes salen från en öppen spis på norra väggen. Det var väl i denna sal Gabriel Kristiernsson samlade sina närmaste; här får man föreställa sig att den kända »Mörbyleken» ägde rum. Ökade krav på representation medförde att man icke längre nöjde sig med den trånga trappförbindelsen i nordvästra hörnet och så tillkom den breda trappan med raka trapplopp och fyrkantiga vilplan. Öster om salen låg

slottskapellet, kanske med koret inbyggt i östra längan. I sjötornet hade man lämplig plats för sakristian.

Ett nytt centrum uppstod i västra längans ovanvåning, i samma plan som festvåningen i norra längan. I själva planlösningen upprepas dock gamla bostadsvanor: även här förekommer nämligen i stort sett tvårumshusets plantyp med en större dagligstuga i söder och en mindre inre kammare i norr, vilken i sydvästra hörnet hade en öppen spis. Från dagligstugan ledde dörren till runda tornets ovanvåning, där man hade stora möjligheter att inreda ett särskilt tilltalande rum. I tornrummets två fönsternischer synas några spår av väggmålningar i typisk renässansstil. På den målade ytan sitter ett stuckskikt delvis kvar med spår av stuckdekorationen, vilken tillhör ett senare byggnadsskede.

Slottets översta murpartier visa, att det nya ej endast yttrade sig i rent dekorativa detaljer. Norra frontens stora fönsterrad är uppbyggd av en ny stilkänsla, ännu mera ser man detta i runda tornets översta våningar, bild 9. Tornet kröntes av en präktig renässanshuv, med polygonal lanternin och elegant spira, vilken kvarstod längst av borgens alla tornspetsar. På ett flertal avbildningar av Mörby från 1800-talet synes denna tornhuv, bild 10. Efter allt att döma slutfördes även östra längans ovanvåning under sista byggnadsskedet. Alla rum i denna länga voro sinsemellan förbundna medelst dörrar i mellanväggarna och voro sannolikt lokaliteter av underordnad betydelse. Måhända hade en del av betjäningen här sina bostäder, kanske fanns där ett mindre kök. Antagligen hade rumsviten i östra längans ovanvåning förbindelse med borggården medelst en svalgång, vilken fortsatte i södra delen, där spärrmuren i övre delen måste ha varit försedd med skyttehål. Att svalgången icke är någon ovanlig företeelse i 1500-talsborgarna vet man genom exempel från skänst-danskt område.

Om man utgår från att byggmästarens strävan varit att skapa lika höga rum i samma nivå i alla längornas översta våningar, bör borgen ha bildat ett kubiskt slutet block, bild 11. Redan Aug. Hahr har påvisat, att Mörbyslottet röjer stor släktskap med den skänst-danska borgarkitekturen under 1500-talet, däribland främst Torup och Vittskövle. Liksom Mörby bilda dessa anläggningar ett kubiskt slutet block med en gård i mitten och med flankerande rundtorn som dominerande element i det yttre försvaret. Torup byggdes till sina övervägande delar mellan 1545—48, Vittskövle var till sitt yttre nästan

Bild 8. Runda tornet sett mot sydväst. Efter gammalt foto.

färdigt 1553. På Mörbys vapentavla står årtalet 1569, vilket dock ej behöver betyda att borgen vid denna tidpunkt var helt färdig.

Utom plandispositionen finns i Mörby ett annat bevis på förbindelser med det dansk-skånska området: vapentavlan. Inskriptionstavlor med kolonnburen både förekomma i en hel rad dansk-skånska borgbyggnader, av vilka här kan nämnas Vittskövle, Svanholm (Själland), Månstorp och Vallö. I Mörby

är dock renässanselementen betydligt mera utpräglade än på de nämnda stenarna i Danmark och Skåne, vilket är beroende på tidsskillnaden dem emellan. Utom inskriptionstavlor representera en rad gravstenar i Skåne samma formspråk som präglar Mörbysten.

Mörbymästaren har säkerligen kommit söderifrån, en tanke, som, utom av stilkritiken, stödes av Gabriel Kristiernssons familjeförbindelser. Hans mor Anna Sehested härstammade från Holstein och var befryndad med danska släkter; även Gabriel Kristiernssons hustru Beata Trolle tillhörde en släkt med danska förbindelser. Men eftersom Gabriel Kristiernsson hade andra förbindelser, kan mörbyarkitekturen ej baseras endast på dansk-skånska inflytelser. Bland Mellansveriges borgar står Mörby icke som en helt isolerad företeelse. Det runda flankeringstornet som det dominerande elementet i borgarkitekturen hade fått spridning långt innan Mörby fick sin slutgiltiga form. Man behöver bara tänka på Gripsholm i Södermanland och Svartsjö i Uppland, av vilka särskilt det sistnämnda i föreliggande fall har en viss betydelse (före Johan III:s omfattande byggnadsverksamhet). Bland adelsborgarna förtjäna Hörningsholm i Södermanland och Penningby i Uppland att nämnas. I sistnämnda fallet gäller det endast två diagonalställda torn, huset självt är betydligt äldre än Oxenstiernornas Mörby och har en annan planform än detta. Dessa borgar visa, att vid 1500-talets mitt även den svenska adeln med allvar hade börjat anpassa sina borgar efter nya försvarskrav och att rundtornet med vissa medeltida reminiscenser är en omhuldad fästningsdetalj.

Men Mörby har element, som ej kan jämföras vare sig med skånsk-danska eller uppländska byggnader. Som sådant må nämnas det halvrunda porttornet. Typen har medeltida anor och förekommer ofta i kontinentens och Baltikums borgarkitektur. På svenskt område finns ett porttorn av motsvarande typ i Läckö slott. Tornets nedre delar härstammar från medeltidsborgen, som utvidgades under 1400-talets slut och 1500-talets början. Läckö har även i övrigt flera släktdrag med

Bild 9. Ruinen från söder. Foto Iwar Anderson.

Mörby, i synnerhet beträffande grundplanen med flankerande fyrkantiga torn på norra sidan.

I Mörby finnas således vid sidan av den skånsk-danska planlösningen även andra drag, som då voro spridda över hela Skandinavien. Borgen är icke ett resultat av endast en viss byggmästares vilja utan får — vilket var vanligt under denna tid — ses som ett resultat av intimt samarbete mellan byggherren och hans konstnärskrafter. Att för en byggherre i detalj kunna sätta sig in i tidens byggnadskonst ansågs då som ett kriterium på bildning. Detta torde i hög grad gälla friherre Gabriel Kristiernsson Oxenstierna, riksråd och riksmarskalk, Gustav Vasas troman och sedermera anlitad även av Erik XIV och Johan III.

Man bör ej uppfatta årtalet 1569 på vapentavlan som ett bevis för att byggnadsverksamheten då upphört i Mörby. Men till sina övervägande delar var borgen redan då sannolikt färdig och vapentavlan står som en viktig milstolpe både i Mörbys byggnadshistoria och Gabriel Kristiernssons politiska karriär: 1568 blir han amiral över hela flottan och ståthållare i Estland, 1569 utnämndes han till riksmarskalk. Tronskiftet hade ej medfört någon förändring av hans ställning, han visade sig som en mot den faktiske regenten städse lojal man.

Ett år vistades Gabriel Kristiernsson i Estland, där han hade till särskild uppgift att modernisera de gamla borgarna i det nyförvärvade landet. Han grundlade därigenom sin familjs senare så viktiga förbindelser med Baltikum. I slutet av sin levnad kom han i ett förtroligt förhållande till Johan III. Det förefaller naturligt, att den konstintresserade monarkens byggnadslust har stimulerat Mörbys byggherre efter hans återkomst från Estland. Vissa renässansdrag i Mörby kunna härstamma från denna tid — från och med 1570, då Gabriel Kristiernsson vistades i Mörby ända till sin död 1585. Under sagda period fick troligen det runda tornet sin vackra huv, typisk för Johan III:s tid (jfr Svartsjö och Stockholm). Även de andra ovan skisserade renässansmässiga elementen torde härstamma från den tiden. Tillsammans gör detta Mörby till ett märkligt övergångsexempel mellan medeltiden och renässansen. I dess arkitektur avspeglar sig olika strävanden under tiden 1550—1580.

När fick Mörby slott sitt utseende såsom det är avbildat i Sueciaverket? Av teckningarna från år 1662 är den, där slottet avbildas från norr, den ur arkitektonisk synpunkt mest pålitliga, bild 6. Den är helt och hållet utförd på platsen och utgör en av Dahlbergs mest verklighetstrogha blad. Borgens våningsindelning är i stort sett överensstämmande med den man kan utläsa ur ruinen. Det som här intresserar oss i första hand äro de partier i slottets exteriör, som icke fanns i Gabriel Kristiernssons Mörby och som tyda på en utvidgning under 1600-

Bild 10. Mörby under 1800-talets förra hälft. Akvarell i kapten B. Schmiterlöws, Mörby, ägo.

talet. En sådan utvidgning är översta våningen, av vilken nu endast en fönsteröppning finns kvar i norra muren. I samband med översta våningens tillkomst har som nya element införts två hängtorn i nordvästra och sydöstra hörnen, krönta med sirliga huvar. Man har även höjt sjötornet, anpassat detta till nya våningsindelningen och försett det med en ny huv.

I motsats till teckningen från norr är Dahlbergs »Mörby Kegen Mittag» föga tillförlitlig, bild 7. Den är mera upplagd som ett barockperspektiv och motsvarar ej i alla detaljer verkligheten. Så måste även slottets södra fasad på den beskrivna ritningen jämte sticket tagas med reservation, särskilt vad fönsteröppningarnas indelning och taket beträffar. Ritningen antyder en länga även på slottets södra sida. Grundmurarna visa dock att en länga i söder aldrig funnits. Däremot finns invid södra murens inre sida en vid pass 2 meter bred grund-

mur och, förenad med denna, på borggårdens sydöstra hörn rester av ett trapptorn med spiraltrappa upp till översta våningarna, bild 2. Den sistnämnda har tillkommit senare än de övriga borglängorna; enda förklaringen till murverket på södra sidan är, att där har funnits en galleribyggnad, som förbindelseled mellan östra och västra längans översta våningar. Denna del kan ha varit försedd med ett utåt lutande pulpettak, genom vilket man på södra sidan kunnat få ungefär en sådan fasadverkan som på Dahlbergs teckningar. Att eldstäder icke kan ha funnits i galleriet är ju självklart och skorstenarna på ritningen måste tolkas som tillhöriga porttornet, östra och västra längorna. Mera troligt är däremot, att på södra fasaden fanns fönster, vilket även bekräftas av Graus teckning från 1748. I samband med borgens höjning har man byggt även porttornet en våning högre och försett detsamma med altantak, om man får tro Dahlberg. Antagligen i samband med dessa förändringar murades den gamla infarten i porttornets östra sida igen och en ny ingång upptogs öster om porttornet, enligt Dahlberg krönt av tre kulor i barockramverk. Samma portal finns avbildad även på en akvarell från 1638, som ger en viss utgångspunkt för dateringen. Man har även påträffat fragment av denna portal, en stenkula, en sidovolut m. m., vilka bekräfta dateringen till 1630-talets slut. I runda tornets ovanvåning har den öppna spisen under samma byggnadsperiod fått en ny omfattning, av vilken vid utgrävningarna sandstensfragment av överliggare och en konsolherm påträffades. Även dessa tillhöra 1630-talet. Mörby ägdes då av Gabriel Bengtsson Oxenstierna, sonson av Gabriel Kristiernsson, känd särskilt som riksskattmästare under förmyndarstyrelsen. Sedan han avslutat sina utländska studier och 1610 ingått äktenskap med Anna Banér, synes han ha tagit Mörby i besittning. Han hade ett särskilt intresse för fädernesbygden kring Mörby och han och hans familj vistades ofta på Mörby slott. År 1635 lät han ombygga koret i Esterna kyrka som familjens gravkor, i likhet med vad Axel Oxenstierna något senare föranstaltade i Jäders kyrka. I Esterna kyrka fick ju de flesta av herrarna

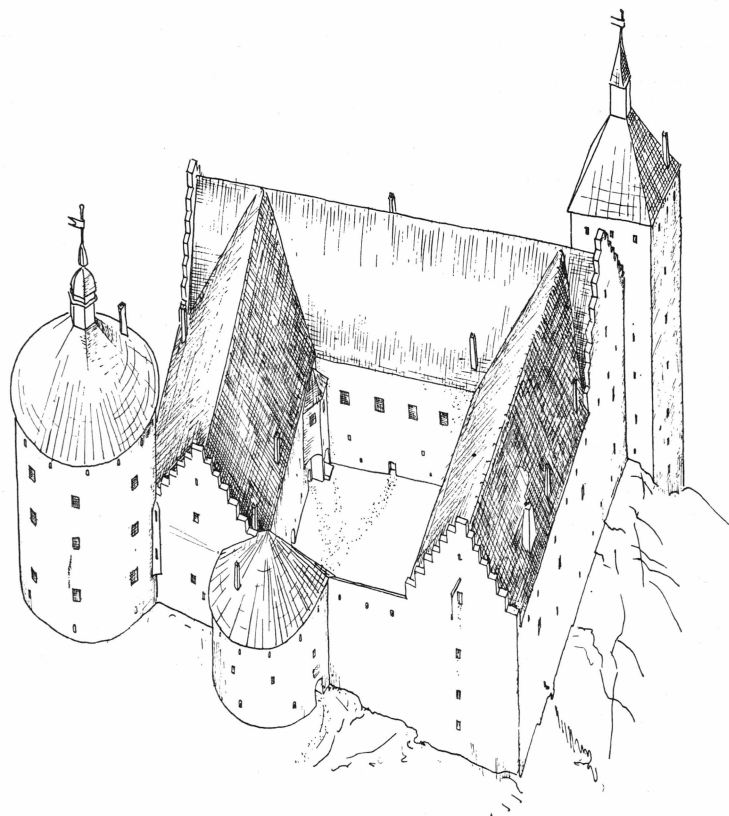

Bild 11. Mörby under 1500-talets sista fjärdedel. Rekonstruktion av förf., ritad av Iwar Anderson.

till Mörby sitt sista vilorum och även Gabriel Bengtsson förordnade i sitt testamente, att han skulle begravas där, vilket även skedde år 1660, då liket flyttades dit från Storkyrkan, där det begravts efter hans död 1656. Som ett märkligt prov på konstverksamheten i Esterna kyrka under Gabriel Bengtssons tid är en gravsten över Mörby store byggherre Gabriel Kristiernsson Oxenstierna och hans maka Beata Trolle — även denna ett bevis för Gabriel Bengtssons stora slätkärlek.

Mot denna bakgrund förstår man Mörby slotts modernisering under Gabriel Bengtssons tid. Hans byggnadsverksamhet

i Rosersberg är redan känd; denna började 1634, d. v. s. samma år han blev riksskattmästare. Fyra år härefter var Rosersberg till sitt yttre färdigt, inredningsarbetena fortsatte dock även under 1640-talet. Det är möjligt, att man samtidigt med arbetena i Rosersberg började med Mörby; full fart fick man dock först efter murningsarbetenas slut i Rosersberg, således efter 1638. Om slottets tillbyggda våning har man ännu så länge inga närmare uppgifter. Men helt säkert var detta en festvåning med förnäma gemak och gästrum enligt tidens smak. Ur den allmänna stilutvecklingens aspekt representerar Gabriel Bengtssons Mörby nederländsk-tysk senrenässans, sådan den förekom i Sverige under 1600-talets förra hälft. Måleriska effekter i byggnadssilhuetten dominera, i själva flygelindelningen bibehölls det gamla schemat. I nytillkomna delar påträffas Hans Flemings, Hans Jakob Kristlers, Franz Stimers och bröderna de Besche's stilelement.

Då Erik Dahlberg år 1662 avbildade Mörby fanns det strax söder om slottet en pompös trädgårdsanläggning, bild 7. Dahlberg har gjort två teckningar av denna: den ena synes vara en förlaga till sticket, noggrant utförd i blyerts, den andra en flyktigare blyertsskiss, delvis överritad med tusch. Redan Sten Karling har påpekat, att det i senare fallet handlar om en verklighetsskiss, som Dahlberg efteråt kompletterat och därvid konstruerat fram en trädgårdsanläggning, som skiljer sig från den verkliga genom sina proportioner och delvis även i utformandet. Men under de med linjal dragna tuschlinjerna kan man urskilja den verkliga trädgården i dess norra del. Det hela ansluter sig icke symmetriskt till slottsarkitekturen och så har man väster om runda tornet byggt ett orangeri med pilasterfront för att även där få en arkitektonisk bakgrund. Om orangeriet vet man att det är ritat av prof. Olof Rudbeck till greve Gustav Oxenstierna. Då denne fick Mörby i besittning 1656 och orangeriet finns avbildat på Dahlbergs teckning 1662, är tidsgränserna för byggnadens tillkomst givna. Själva trädgården anlades dock redan under slottets modernisering från och med 1630-talets sista år; under Gustav Gabrielssons tid

har man däremot företagit endast vissa förändringar i den gamla anläggningen. Så t. ex. tycks båggångarna ej vara ursprungliga utan inlagda i en tidigare komponerad parterringdelning. Kvarterens uppdelning i diagonal- och korsgångar har sin motsvarighet i Rosersberg, ännu mera slående är likheten med Örbyhus trädgård sådan den planerades omkring 1640. Södra partiet med lusthus och kanaler fanns ej från början och hör ihop med båggångarnas tillkomst.

Samma år Dahlberg avritade Mörby, d. v. s. 1662, besökte drottning Hedvig Eleonora det ryktbara slottet. Detta var höjdpunkten i Mörbys historia — men också början till slutet. Gustav Gabrielsson hade ej sin faders kapacitet. Redan under 1660-talet har man planer på att pantsätta Mörby och när detta skedde 1671 började grundvalarna för slottets bestånd vackla. Sedermera såldes godset. Den siste Oxenstierna på Mörby slott var Gustav Gustavsson (d. 1723); hans änka Kristina Kurck (d. 1730) sålde borgen till greve Arvid Bernhard Horn av Ekebyholm. Den nye ägaren hade från början planer på att restaurera och bebo slottet, men efter en av överintendenten Carl Hårleman företagen besiktning befanns företaget för dyrbart och man beslöt i stället att göra en vacker ruin av den gamla borgen. I ett fastebrev från år 1733 omtalas Mörby som gammalt och förfallet.

Sedan bytte Mörbyborgen och godset flera gånger ägare. Än en gång förenades bägge år 1737 genom giftermål mellan Arvid Bernhard Horns dotter Fredrika Eleonora Horn och greve Gustav Leonhard Stenbock, ägare till Rånäs. Under Stenbockska tiden fullbordade en eldsvåda på Mörby ödeläggelsen; borgens utseende efter denna framgår av en teckning av Grau från år 1748. När under slutet av 1700-talet Fasterna kyrka byggdes, hämtades byggnadsmaterial från slottsmurarna. Med tiden blev det en vana att alla som behövde byggnadsmaterial i trakten hänvisades till Mörby ruin. I det längsta stod runda tornet med sin ståtliga huv kvar, fastän kopparplåten för länge sedan var borttagen. I detta ruinerade tillstånd blir Mörbyborgen ett omtyckt motiv för 1800-talskonstnärer, vilkas alster visa att

ruinen sedan 1870-talet haft i stort sett samma utseende som före utgrävningarna och restaureringsarbetenas påbörjande år 1933.

N O T.

Under 1930-talet genomfördes omfattande utgrävnings- och konserveringsarbeten av Mörby slott i Riksantikvarieämbetets regi med fil. lic. Rune Norberg som arbetsledare. År 1935 fick förf. första kontakten med Mörby genom en kort vistelse på platsen, vilken 1945 förnyades och resulterade i ett manuskript om Mörbys byggnadshistoria. Jag har att tacka lic. Norberg för goda upplysningar om ruinens utseende före konserveringen och för fotografier tagna under arbetets gång. Då jag hoppas att mitt stora Mörbymanuskript blir tryckt under närmaste åren, är denna översikt ej försedd med litteraturhänvisningar m. m.